

»Svartmuskiga bandittyper«
– Svenskarna och det mörka håret

EN »URSAGA«

Jag ser mig som ett barn av ett begynnande västerländskt överflöd. Inte för att det fanns mycket pengar i mitt familjehem, utan mer på grund av tidsandan: framtiden i min uppväxts sextiotal tedde sig ljus, och till skillnad från mina föräldrar som präglats av krigets knapphet och alla de hinder som rest sig i och med detta, öppnade sig möjligheterna till studier och självförverkligande.

En tydlig symbol för denna tid utgjordes av det nyinrättade biblioteket i arbetarförorten där jag växte upp – Bagarmossen utanför Stockholm – dit barnen strömmade och öste ur bibliotekets välfyllda hyllor som ur ett aldrig sinande ymnighetshorn. Travar av färgglada böcker kunde kostnadsfritt föras hem för att slukas av förväntansfulla ungar.

Popularitetsmässigt stod Elsa Beskows illustrerade sagor i en klass för sig. Hennes sagor lånades om och om igen.

Jag minns särskilt när jag var sjuk och mamma tillbringade långa stunder med att läsa för mig. Jag älskade det! Och jag tror att min mamma gjorde det också. Hennes mjuka sagoberättande förde mig inte bara in i en sagovärld utan också in i en idylliserad värld, en enklare, betydligt mer hanterlig värld än den vardagliga; den verklighet som i min mors fall bestod i att vara ung flerbarnsmor och hemmafru.

En av Elsa Beskows tidiga böcker och en av Sveriges sannolikt mest lästa barnböcker är *Tant Grön, Tant Brun och*

Tant Gredelin. Redan i inledningsfrasen frammanas en slags svensk urmiljö: »Det var en gång en liten stad ...«

Och denna stad framstår som urtypen för den svenska småstadsidyllen; i centrum en gata med pickande höns, omgärdad av prydligt lagda stenpartier och rader av låga trähus med målade fönsterluckor och höga plank som skyddar mot nyfikna blickar. Bakom planken möter välansade trädgårdar med prunkande fruktträd och välkrattade gångar. Här finns några snälla, lätt förvirrade, bullande och bakande tanter och här finns en sträng och rådig farbror. Figurer som gjutna i en oföränderlig form – alltid klädda i samma färger! – Tant Brun, Tant Grön och Tant Gredelin och Herr Blå. Ja, till och med hunden Prick får bära färgband i enlighet med vem som tar med honom på promenad: brun rosett med Tant Brun, grön med Tant Grön och så vidare.

Men för att en berättelse ska bli spännande måste något tillföras denna perfekta lilla värld: och vad duger väl bättre än ett hot? Hotet består av en främling till denna värld, en icke bofast, en ondskefull kringvandrande positivspelare som stjälar tanternas kära hund.

Lyckan återställs först när den lilla pudeln – denna småborgerlighetens symbol – och alla inblandade, anförda av ordningsmaktens representant, polisen i staden, tågar in i staden i triumf under invånarnas nöjda blickar. I denna till synes helgjutna gemenskap har generöst nog ett par nya individer inlemmats: två unga föräldralösa barn som inbjuds att tjäna i tanternas hem och därtill även ett djur, katten Esmeralda. Främlingen däremot har försvunnit, reducerats till ett obehagligt minne som man skakar av sig med hjälp av ett överdådigt kafferep.

Med tanke på hur starka avtryck Elsa Beskows värld lämnat i flera generationer svenskars sinnen är det märkligt att så litet skrivits om den. Stina Hammar skriver i *Solägget – fantasi och verklighet i Elsa Beskows konst* (2002) om Elsa Beskows syn på sig själv som en »drömmerska«, om en fantasivärld som blir ett »hemland av toner och ljus« (enligt en

samtida dikt av Elsa Beskow) i kontrast mot en verklighet som gör oss »frusna och kalla«.

Tant Grön, Tant Brun och Tant Gredelin utkommer 1918. Året innan, 1917, hade varit det värsta hungeråret sedan 1860-talet, rågsörden den sämsta sedan 1867. Djur nödslaktades, det rådde brist på bränsle, smör och mjölk och potatis, kaffe, ljus och textilier ransonerades. I Stockholm förekom regelrätta hungerkravaller. I Ryssland blev det revolution.

Elsa Beskows värld är fjärran från allt detta, den hör snarare 1800-talet till, ett idylliserat 1800-tal, en värld att fly till. Men senare kritiker läser ändå in någon slags samtids-syn hos Elsa Beskow. I Pär Bergmans *Studier kring Tant Grön, Tant Brun och Tant Gredelin* (1971) representerar positivspelaren med sina lappade och fransiga byxor och som utrustats med »bovens alla schablondrag: kroknäsa, svart hår, skägg« (Hammar) den för småborgerligheten så hotfulla underklassen.

»Kroknäsa, svart hår, skägg«? Ser de verkligen inget annat än uttrycken för en klassmotsättning i denna berättelse?

SVARTMUSKIGA BANDITTYPER

Det mekaniska positivet, vevorgeln, utvecklades på 1700-talet. Sin största spridning fick det under 1800-talets senare hälft. 1880 vistas enligt uppgift 2500 italienska positivspelare enbart i England. I 1850-talets Sverige registreras årligen ett dussin italienska positivspelare och under slutet av 1800-talet är ett hundratal italienska positivspelare registrerade i Stockholms katolska församling. Utövarna är i regel småbrukare från fattiga bergsbyar och bland dem är andelen föräldralösa, krigsskadade och desertörer påfallande hög. Redan i de tidiga källorna kan man se att de flesta positivspelare utgörs av italienare från hertigdömena Parma och Piacenza i norra Italien. De flesta är familjeförsörjare i den övre medelåldern som ensamma beger sig i väg på fleråriga

utlandsturnéer. Till den långa bortovaron bidrar de långa avbetalningstiderna till instrumentillverkarna. Arbetsvandringarna sker till fots, i ur och skur, med femton till tjugo kilo tunga instrument tvärs igenom den europeiska kontinenten, och ibland till ännu mer fjärran belägna destinationer.

I vissa svenska skildringar ses positivspelarna som ett trevligt avbrott i vardagslunken. Men oftast beskrivs de med hjälp av benämningar som »strykare«, »trashankar«, »pat-rask« och »svartmuskiga bandittyper«. Allteftersom 1800-talet lider mot sitt slut tycks attityderna gentemot positivhalandet hårdna. Inte bara från den rättankande borgerlighetens sida, för vilken positivspelandet inte utgör någon »egentlig musik«, utan också för polismyndigheterna som alltmer tycks beteckna musicerandet som icke önskvärt, det vill säga inte kan betraktas som »något arbete« utan »närmast att hänföra till bettleri«. Polisen blir nu alltmer restriktiv med sina tillstånd och positivspelarna hänvisas allt oftare till landsbygden. Till slut stryps invandringen till Sverige helt genom den invandringslag som införs 1914 och som förbjuder dem att vistas i landet. Uttrycken »positivspelare« och »gipskatt« lever dock kvar ända till arbetskraftsinvandringens dagar på femtio- och sextiotalen som skällsord för italienare eller utlänningar i allmänhet.

Jag insåg det först efter att slumpen lett mig in på studierna av de kringvandrande italienarna. Den kroknäste, mörkhårige främlingen som hotar Elsa Beskows småstads-idyll var sannolikt en av dessa oönskade italienare!

ATT »DISCIPLINERA ÖSTERLANDETS FOLK«

Åren innan Elsa Beskow manar fram sin berömda småstads-värld vistas ett sextiototal svenska officerare i Persien. Deras uppdrag är polisiärt och de står i den persiska diktaturens och den egentliga makthavaren i området, den engelska kolonialmaktens tjänst. Svenskarna bevakar landsvägar, mejar ner upproriska folkslag med hjälp av moderna kulspru-

tor och bedriver räfst och rättarting, bland annat medelst hängning, gentemot allehanda »rövare«. Termerna »rövare« och »bandit« används allmänt av kolonialmakterna vid denna tid för olika slags upproriska arabiska folkgrupper.

Kolonialmakterna beskriver gärna sitt uppdrag i de territorier man lagt under sig som »civilisatoriskt«. Historikern Mohammad Fazlhashemi visar hur samma perspektiv återfinns i den svenska pressens entusiastiska skildringar av de svenska perserofficernas verksamhet i »Österlandet« (*Presshistorisk årsbok: 15, 1998*). Här återges perserofficernas lätt nedlåtande attityder gentemot lokalbefolkningen och särskilt framhålls deras förmåga att »disciplinera Österlandets folk«. Tidningarna målar upp kontrasterande bilder av välorganiserade och rationellt dödande svenskar som ställs mot blodtörstiga, smutsiga och skäggiga rövare.

Särskilt intressanta i relation till Elsa Beskows Tant Grön, Tant Brun och Tant Gredelin är återgivandet av officersänkan Helena Ohlssons skildringar av perserna. I Elsa Beskows bok är det ju så att sympatierna ligger på den »stackars« hunden Pricks sida, detta trots att mötet med positivspelaren faktiskt inleds med att hunden attackerar mannen eftersom »lilla Prick inte kunde tåla gubbar, som bar något på ryggen«. I slutet av berättelsen beskrivs hunden Pricks återkomst som en angelägenhet för hela det lilla samhället, hur det »från alla fönster och portar« tittar ut människor som »alla [blev] så glada när de såg, att lilla Prick hade kommit hem«.

Omsorgen om djuren är ett starkt tema i Helena Ohlssons beskrivning av perserna. I en artikel i *Svenska Dagbladet* berättar hon under rubriken »Persien, solens land, förbannelsens land« om hur hon slutat reagera inför åsynen av de spöstraff som delas ut till unga persiska militärer av deras överordnade. Anledningen är enligt Ohlsson att perser i allmänhet är grymma mot djur. Ohlsson menar att »den bestraffade nog bidragit till grymheten mot djuren och nu själf kan få känna hvad det vill säga med knutpiskans pina«.

Synen på perserna med ett värde närmast jämförbart med djurens är knappast någon tillfällighet. Vid denna tid är nivåtänkandet ett viktigt inslag i kolonialstaternas syn på sin omvärld och de lägst värderade folkgrupperna jämföras mycket riktigt med djur. Kulturer rangordnas efter styrelseskick, religionsform (monoteism rankas högst) och ekonomisk organisation. Så kallade naturfolk och nomadkulturer placeras längst ned på skalan medan jordbrukskulturer och framförallt samhällen med en framväxande industriell struktur placeras högst på trappan. Klimatresonemang ingår i dessa synsätt; i varmare länder anses inte avancerade styrelseskick kunna fungera eftersom människor där av naturen blivit latare. Med det framväxande rastänkandet kommer också fysiska kännetecken att få en central plats i bedömningen av olika folkslag. De blonda och ljushylta européerna eller den »kaukasiska rasen« placeras högst. I rangordningen ingår också ett starkt estetiserande inslag. Kaukaserna beskrivs som vackra medan lägre stående folkslag kan beskrivas som »fula«. Längst ned på stegen står de mörkaste folkslagen i Afrika som i både den dåtida skämtpressen och att döma av kolonialmakternas ofta omänskliga handlingar, närmast är att jämföras med de »osjäliga« djuren.

I *Kulturkunskap i förändring* (1986) visar historikern Lena Olsson hur starkt innehållet i den svenska folkskolans undervisning, vid den tid då Elsa Beskow skriver sin berättelse – och faktiskt ända fram till 1950-talet – präglas av denna kolonialmakternas världs- och människosyn. I en tid då kolonialmakterna behärskar kanske 80 procent eller ännu mer av jordens yta, skulle man i Sverige kunna tala om, för att travestera Fazlhashemi, en kolonial undervisning utan kolonier.

Dessa synsätt sätter också sin prägel på de allt vanligare pilgrimsskildringar från Mellanöstern som sprids i Sverige. Det heliga landet är vid denna tid ett bekant begrepp för varje svenskt barn. I klassrummen hänger kartor på Palestina och genom spridandet av illustrerade biblar kommer

svenskarna i kontakt med idylliserade, tidlösa landskap där vackra, och påfallande ofta ljushyade och ljushåriga, människor framlever sina dagar.

Det är mot bakgrund av dessa bilder man bör se den besvikelse som präglar så många beskrivningar från Det heliga landet. Inte minst är det existensen av ett »icke-bibliskt folk«, araberna, som tycks irritera. En av pionjärresenärerna, Fredrika Bremer, beskriver araberna som en »gräshoppsplåga« som »omintetgör all kultur och trevnad i Palestina«. I en uppsats om svenskspråkiga pilgrimsturisters reseskildringar från 1910- och 1920-talet visar Alexander Cavalieratos hur besvikelsen tar sig uttryck i rent fysiska avståndstaganden från de lokalbefolkningar man kommer i kontakt med under sina resor. Man talar om »turkens typiska banditfysionomi«, beskriver en kvinnas barn som »en brun liten en, ful som en apunge« (»Den bästa kommentar till Bibeln som kan ges«. Bilden av araber, muslimer och islam i svenskspråkiga pilögrimsturisters reseskildringar, Södertörns Högskola (2001).

EN NEGATIV KONTRAST

Idén om negativa fysiska särdrag är även ett centralt tema i de antisemitiska strömningarna som växer fram under 1800-talets slut. Den semitiska rasen ställs mot den germanska i något som antar formen av en rasmystik. Som exempel kan nämnas den skånske diktaren Ola Hansson som i början av 1900-talet beskriver antisemitismen som en »försvarskamp«, en för germanen närmast »instinktiv« naturkraft. »Kan en bjärtare rasmotsats tänkas«, frågar Hansson, »än den emellan en son av Israels mörka stam och en dotter av teutonernas blonda släkte?« Och några år innan Elsa Beskow skapar sin mörkhåriga kroknäste fridsstörare, liknar Erik Axel Karlfeldt i *Flora och Pomona* (1906) juden vid en flodhäst som med sitt »svullna tryne« tränger sig in i och smutsar ned diktarens fridfulla värld.

Historikern Lars M. Andersson har tydligt visat hur den negativa stereotypen av judar i de hundratals antisemitiska skämtteckningar som översköljer svensk populärpress under 1900-talets första decennier, tycks fungera som instrument för att mejsla fram en nationell självbild. Judens funktion tycks vara att utgöra en negativ kontrast till det »äkt svenska« (*En jude är en jude är en jude. Representationen av »juden« i svensk skämtpress 1900–1930*, 2000). De ses som skyldiga till jordens alla plågor, av vänstern beskrivs de som krigsprofitörer och ockrare, anses ansvariga till bostadsbrist och svenska arbetares utvandring. Av högersinnade beskrivs de som antinationella eller »kosmopolitiska« revolutionärer. I båda fallen befästs avståndstagandet gentemot judarna med hjälp av en lika envist återkommande som enformig kroppslig stereotyp. Förutom den stora näsan och den allmänna plufsigheten blir det mörka, ofta krulliga håret och de mörka ögonen till en negativ rasstämpel som skiljer judarna från övriga invånare i landet. Med hjälp av hånfulla karikatyrer ifrågasätts kända svenska judiska kulturpersonlighetens svenskhet (till exempel konstnären Isaac Grünewald och tonsättaren Moses Pergament). Författare som Strindberg häcklar nationalistiska svenska judar.

En karikatyr i denna anda visar en mörkhårig, skäggig, stornäst och krullig judisk man som håller ett barn i sina armar. Barnet har på sig en svensk sjömanskostym med blågula revärer och flagga på ärmen. Men på grund av att sonen rent fysiskt är en kopia av sin far är det för den svenske betraktaren uppenbart att en jude är och förblir en jude, oavsett om han vill vara något annat. I enlighet med rasteorins idéer om biologiskt betingade, närmast medfödda egenskaper, bildar judens kropp och egenskaper en oskiljaktig enhet.

Slutsatsen man inbjuds att dra av de antisemitiska skämtteckningarna är att juden är en föga tilldragande figur som saknar hemortsrätt i den nationella svenska gemenskapen.

Den antisemitiska skämtpressen blommar parallellt med den framväxande rasvetenskapen. Svenska antropologer,

anatomer, zoologer och växtforskare går i bräschen för den nya »vetenskapen« som inte enbart tar fasta på en internationellt spridd föreställning om en högre stående nordisk ras, utan även ser behovet av att bedriva en aktiv rashygienisk politik. Växtförädling och rashygien framstår som två nödvändiga grenar i utvecklingen av den moderna nationen.

Tankeströmningarna ger bland annat upphov till ett fullständigt mätraseri. Vetenskapsmän med assistenter far land och rike runt och mäter skallar, plundrar samiska gravplatser på likdelar, allt för att bevisa förekomsten av skillnader mellan högstående, långskalliga nordbor och lägre stående kortskalliga folkslag, som till exempel samer och finnar.

Parallellt med detta bedriver akademikerna en omfattande populariseringsverksamhet. Föredragscirklar anordnas över hela landet och småskrifter om rashygien trycks upp och sprids till gemene man. Året efter att *Tant Grön, Tant Brun och Tant Gredelin* kommit ut arrangeras en vandring utställning om »folktyper« på olika platser i Sverige. Utställningen lockar stora folkskaror; i Stockholm ses den av uppskattningsvis en tiondel av invånarna, i Uppsala av så mycket som 40 procent av dem. Projektet har stöd av kända dåtida svenska personligheter som konstnären Anders Zorn och forskaren Sven Hedin.

De stereotypa framställningarna av olika folkslag i dessa utställningar är påfallande. Nordborna framställs genomgående som ljusa i kontrast till många av de andra »folktyper« som förevisas. Användandet av den relativt nya fototekniken bidrar till ett starkt esteticerande inslag i utställningarna. Några år senare ordnar tidningar nationella »skönhetstävlingar« som ska bidra till att få fram svenskar vars utseende kan »vara normerande för hur den svenska typen i ren och ädel form« bör se ut.

Medan denna skönhetsnorm mejslas fram pågår också en diskussion om vilka som inte passar in i normen. Särskilt ärftlighetsforskarna önskar finna metoder för att »gallra ut« de icke önskvärda. Den svenska rasbiologins mest dri-

vande person vid denna tid, rasbiologen Herman Lundborg, talar om de »sumpmarker som bör dräneras« för att skapa en sund folkstam. Bland de icke önskvärda grupper som pekats ut finns sinnessjuka, kriminella, asociala men också befolkningsgrupper som samer, »tattare« och judar.

Idéerna om en mer aktiv statlig rashygienisk politik väcker genklang hos politikerna som 1922, fyra år efter utgivningen av Elsa Beskows sagobok, ger sitt stöd till inrättandet av ett statligt rasbiologiskt institut.

»DE SVARTE«

I rasbiologen Herman Lundborgs bildgalleri över svenska folk- och rastyper från 1919 sorteras kategorin tattare in bland »vagabonder, asociala, kriminella och dylika«.

Det första gången uttrycket »tatra« dyker upp är på 1500-talet. Under lång tid kommer det att användas parallellt med »zigenare«, som då tros härstamma från Mindre Asien. Enligt ärkebiskopen Laurentius Petri, verksam under 1500-talet, består dock de kringvandrande även av andra grupper som skottar, judar eller vanliga svenskar. Det gemensamma för dem tycks vara det omgivande samhällets negativa syn på dem. De beskrivs som onyttiga, tjuvaktiga eller som spioner och spridare av sjukdomar.

Den svenska kyrkan bannlyser dem, prästerna förbjuds att döpa dem och kungarna utfärdar allehanda förbud för dem att vistas i landet, under vissa tider under hot om dödsstraff. Finländaren Christfrid Ganander, som på 1770-talet skriver ett bidrag till den svenska Kungliga Vitterhetsakademiens uppsatsävling om »zigenare«, kallar den »tatterske nation« för ett »svårt pack-och tjuftwa-följe«. Han kopplar ihop egenskaperna med utseendet och hävdar att »tatarena är af naturen rätt fula och swarta både i ansigte och kropp«.

Under slutet av 1800-talet växer »zigenarforskningen« fram. Bland dessa forskare idealiseras inte sällan folkgruppen. De beskrivs som några slags ädla vildar som lever fri-

are och sannare än andra folk. Det är inom denna strömning som man nu börjar göra åtskillnad mellan »äkta« och »oäkta« zigenare. Till de oäkta hör »tattarna«. Enligt »zigenarexperten« Arthur Thesleff utgör »tattarna« »blott en blandras med mer eller mindre starka zigenarinslag. Dylika anträffas i snart sagt alla delar av landet [...] i allmänhet ostadiga till lynnet och åstadkomma tvedräkt och slitningar på många håll.«

I rättegångsprotokoll från det sena 1800-talet kan man för första gången höra medlemmar ur gruppen benämna sig själva, de kallar sig då resande, en benämning som för övrigt fortfarande är i bruk inom gruppen.

Även om distinktionen mellan romer och resande inte slagit igenom överallt är »tattarbegreppet« nu etablerat runtom i landet. På den skånska landsbygden berättas ända in på 1900-talet om den vilde och fruktade »tattarhövdingen« Svarte Petter. Berättelsen som har sin grund i verkliga händelser långt tillbaka i tiden är ett exempel på skrönor och myter om de resande som återberättas på den svenska landsbygden i generation efter generation. En central beståndsdel i berättelserna är utseendestereotypen. De resande beskrivs genomgående som mörkhyade, mörkhåriga och brunögda. I Skåne kallas tattarna ofta »de svarte«. Ökända »tattare« ges namn som Svarte Johannes, Svarta Betty eller, som nämnts tidigare, Svarte Petter. Kopplat till utseendestereotypen finns en hel flora av myter om de resandes ursprung: att de har »zigensk« härkomst eller att de kommit till Sverige med Karl XII från Turkiet eller rentav från »Tartarbergen i Afrika«.

Som framkommer i Birgitta Svenssons avhandling *Bortom all ära och redlighet* (1993) har de starkaste uttrycken för den rädsla och även illvilja som präglar berättelserna om de resande att göra med de yrken som ofta förknippas med dem i de sydsvenska landskapen. Det handlar om yrken som »vallackare« och »rackare«, yrkesbenämningar som närmast blir synonyma med »tattare« och som är förknippade

med kastrering, hästslakt och omhändertagande av döda djur. Yrkena betraktas mer eller mindre som »orena«. I regel släpper man inte in dessa yrkesutövare i stugorna och en del av deras sysslor får utföras på behörigt avstånd från gårdarna eller rentav nattetid, därav en annan benämning av dem, även den förknippad med mörker, »nattmän«. Dörrhandtag tvättas noga om en vallackare tagit i dem och träkärl och bestick som de ätit med kan brännas för att de anses orena. Att tillhöra en släkt med sådana yrkestraditioner är alltså detsamma som att vara paria. Särskilda uttryck bildas kring de resande, alltid kopplade till negativa egenskaper. I Småland talar man till exempel om att man kan »väsna som en tattarunge« eller »gräla som en tattarhäxa«. I Västergötland finns uttryck som: »gudlös som en tattare«, »ljuga som en tattare«. Och så återigen utseendet: det talas om ett typiskt »tattarutseende« och att man kan vara »ful som en tattare«.

Med Elsa Beskows berättelse i minne är det viktigt att ha klart för sig den regelrätta skräck för de kringvandrande som råder bland många bofasta på den svenska landsbygden. Precis som »tattarna«, anses kringvandrande samer och finnar besitta magiska krafter och förmågor att kunna sätta ont i både folk och få, bland annat genom att överföra sjukdomar på dessa, där de drar fram. Därför stänger man fähusen när de kringvandrande kommer förbi, samtidigt som man undviker att sätta sig upp mot dem för att inte drabbas av deras hämnd. Barnen varnas för att gå i närheten av dem.

Dessa synsätt gäller inte minst romerna. I Nordiska museets uppteckningar av vittnesmål om de kringvandrande från 1900-talets början kallas de för »pack« och »slödder«, betraktas med utpräglad »avsky« och anses rentav som »överflödiga, onyttiga varelser utan existensberättigande«. Liksom hos de resande anses tjuvaktighet och lömskhet vara utmärkande drag. Även här kopplas egenskaper ihop med en tydlig utseendestereotyp som i sin tur ger upphov till särskilda uttryck som »svart« eller »svarthårig« eller »smutsig som en zigenare«.

En av de vanligaste myterna om romerna är att de stjäla barn. På vissa orter sägs det till exempel att om man ser ljusa barn bland »zigenarna« så är de bortrövade. En person i småländska Duvhult hävdar till och med att romerna rövar de ljusa barnen för att de tycker bättre om dem än sina egna. Med tanke på dessa myter är det inte att förvåna sig över att hot om »zigenare« används flitigt i barnuppfostran. »Är du inte snäll så kommer zigenarna och tar dig«, lär ha varit ett vanligt talesätt gentemot trilskande barn i Sverige under 1900-talets början.

En variant på detta tema, som återigen kopplar ihop egenskaper och utseende, utgörs av en skildring från Älmhult i Småland där en person säger sig ha hört att »de små svarta barnen hos zigenarna« är barn som inte varit lydiga.

MÖRKHETEN OCH STERILISERINGARNA

Vid den tid då Elsa Beskows tidigare nämnda saga ges ut finns alltså en etablerad och starkt negativ syn på den mörkhåriga människan, och som vi sett är synen ofta kopplad till de icke bofasta. Många av de rykten som florerar kring dessa får stark spridning genom romantiserade skildringar i populärpress och följetongsromaner. Även skönlitterära författare anammar de samtida synsätten. Beskrivningarna av det brottsliga kringvandrande sällskap som förekommer i Viktor Rydbergs klassiker *Singoalla* (1857) sägs till exempel ha hämtat inspiration från studier av de norska »omstreferna«. Ett annat exempel är Gustaf Frödings dikt »Skojare« från *Guitarr och dragharmonika* (1891). »Skojare« är en äldre benämning på de resande – från nederländskans »schoein« som betyder vandra, tigga.

I Kattebohult bor det tattarepack,
i Kattebohult bort i Bo,
och där är det rackel och snatter och snack
och skojareliv, må ni tro.

Där hålla de svarte Boneckerna till,
de värsta i vårt fögderi
– vad prästen och lagen och länsman vill
det strunta Boneckerna i.

I Strindbergs *Tschandala* som kommer ut några år senare (1889) framställs »tattarna« som en ärftligt belastad paria-grupp. Bokens sensmoral är att den bildade borgerlighetens försök att fostra och inordna de utanförstående är dömt att misslyckas, på grund av gruppens ödesbestämda utanförskap. Den »Svarta handen« som den »Vita« sträcks emot kan när som helst slå tillbaka mot den Vita, tycks Strindberg mena.

Strindbergs syn är väl i samklang med myndigheternas syn på frågan. I sin rapport för år 1885 skriver exempelvis fängelseprästen vid Ystadanstalten att »detta året hafva en hel del af det egendomliga, svarta s.k. Tattarslägtet hit införpassats. [...] Detta hala, smidiga och lögnaktiga släkte synes vara synnerligen otillgängligt för religionens omskapande magt.«

1897 är frågan om de kringvandrandes livsstil uppe i riksdagen. Det talas om utomäktenskapliga förbindelser, om okonfirmerade barn och om utbrett tiggeri. För att förhindra att denna livsstil förs vidare till nya generationer resande väcks förslag om att resandebarnen ska omhändertas. Idén inspireras av den norska kyrkans missionsverksamhet, den så kallade »Omstreifermissionen« som inleder sitt arbete under 1800-talets slut och som med tvång eller tvångsliknande metoder söker göra de kringvandrande (»omstreiferne«) till »dugliga«, bofasta samhällsmedlemmar. Man placerar de resandes barn på särskilda barnhem. Som ett alternativ till omhändertagande »erbjuds« resandefamiljerna möjligheten att söka sig till missionens arbetsläger eller kolonier för resande där en kraftig avprogrammeringsverksamhet, med syfte att utrota alla de särdrag som är förknippade med resandekulturen, bedrivs. Resandefamiljerna ska

helt enkelt lära sig av med sina kringvandrande yrkesutövningar och bli bofasta jordbrukare.

Trots att tankarna aldrig förverkligas i Sverige fortsätter förslagen om särlösningar för att »utrota tattarna« från kyrkliga och statliga myndigheters sida långt in på 1930-talet.

Även romerna har ögonen på sig från myndigheternas sida. När ett förslag till utvisningslag läggs fram i början av 1900-talet jämföras »zigenarna« med kriminella. Utan att romerna nämns vid namn i riksdagsdebatten om lagen, dyker nu också påpekanden upp om att »beakta rassynpunkten, nämligen faran för att det kommer in främmande element, som föranleda en uppblandning av vår rena germanska ras«. Ett påpekande som justitieministern för övrigt anser värt att beakta. När så utvisningslagen som förbjuder utländska tiggare, kringvandrande musikanter, förbrytare och prostituerade att vistas i landet införs 1914, saknas inslag av raslag, med ett undantag: romerna. Dessa betraktas nu, jämte kriminella och andra, som icke önskvärda i landet. Lagen ses för övrigt som ett bidrag till en lösning på »tattarproblemet«, eftersom de resande vid denna tid betraktas som en »bastardprodukt« av romer och svenskar.

Gentemot de resande fortsätter upptrappningen i riktning mot aktiva samhällsåtgärder. Med underlag från en utredning om kriminalitet bland tattarna, varnar Malmöpolisens för att en integrering av gruppen i samhället kan hota det svenska folket, det vill säga genom oönskad »rasblandning«. Malmöpolisens slutsatser är att det krävs sterilisering för att lösa »tattarfrågan«. Frågan om sterilisering ligger i tiden. För det statliga rasbiologiska institutets chef Herman Lundborg består »bottensatsen« i samhället i mycket hög grad av individer med »blandad härstamning« som förökar sig snabbare än den övriga befolkningen. Enligt Lundborg har »nationen som sådan [...] både rättighet och skyldighet att skydda sig mot fortplantningen av sådana släkter och individer«.

Som framgår av bland annat Mattias Tydén's studie av de svenska steriliseringslagarna tycks idén om sterilisering som

ett inslag i en modern befolkningspolitik närmast ha blivit en självklarhet på 1930-talet (SOU 2000:22). 1936 nämner Socialdemokraternas Alva Myrdal »de nu aktuella tattarna – många halvt sinnesslöa och andra synnerligen olämpliga föräldrar« – som sådana man »eventuellt skulle önskat sterilisera«.

Men hur skall då detta gå till? Vilka är överhuvudtaget att betrakta som »tattare«? När statssekreteraren Tage Erlander efter enträgna uppmaningar från riksdagsledamöter och socialstyrelserepresentanter drar igång en kartläggning av gruppen 1943 är läget mycket märkligt. För att visa det absurda och problematiska kring »tattarbegreppet« räcker det med att redovisa erfarenheterna från den statistiska undersökning som utförs i Jönköpings län vid denna tid. Syssloman Tor Jacobsson som gjort undersökningen säger sig ha iakttagit att »tattarna« utmärks »av blåsvart hår, nervöst irrande blick, opålitligt uppträdande och ett labilt umgängessätt som ibland gör dem inställsamma, svassande och krypande, ibland fräcka, pockande och hotande«. Samtidigt säger Jacobsson att det är omöjligt att objektivt fastställa vem som är »tattare« eftersom benämningen används som skällsord i allmänhet och om mörkhåriga i synnerhet. Hans undersökning begränsas därför till personer som enligt »vedertagen uppfattning ansetts som tattare«(!). Tala om förvirring och godtycke!

Som jämförelsematerial till 1943 års folkräkning finns en inventering från 1922 som visar på förekomsten av cirka 2000 »tattare«. När den nya tattarinventeringen genomförts har antalet »tattare« i landet stigit till 8000. En fyrdubbling följaktligen sedan 1922.

Mitt under brinnande krig står intresset för »tattarfrågan« på topp. Tidningar kräver åtgärder för att »befria landet från dessa asociala element«. Nordiska museet beställer hårt vinklade undersökningar om romerna och de resande, varav några resultat presenteras under den tidstypiska titeln *Tattarplågan* (1942). De resande har blivit synonyma med

all tänkbar och icke önskvärd ondska som finns. När så Rasbiologiska institutet presenterar en länge emotsedd undersökning av de resande blir dock förvirringen om möjligt ännu större. I utredningen kan man nämligen läsa:

Ur teoretisk synvinkel är det intressant att det föreligger en förhållandevis god överensstämmelse mellan tattare och andra svenskar vad gäller kroppsbyggnaden [...]. Ur praktisk synvinkel kan det avslutningsvis slås fast, att undersökningen definitivt visat det omöjliga i att objektivt särskilja tattare från den övriga befolkningen.

Hundratalet år av utpekanden av människor utifrån rasstereotypiska kriterier tycks med ens ointetgöras och åren av ansträngningar att dra igång åtgärder mot gruppen tycks därmed spolerade.

Ändå vet vi att det i praktiken inte var fallet. Myndighetsrepresentanter, läkarpersonal, institutionsföreståndare och andra har nämligen redan tagit saken i egna händer. Genom stickprovsundersökningar utförda på senare år vet vi i dag att uppskattningsvis 600 resande blir offer för mer eller mindre tvångsliknande steriliseringar. Denna siffra innebär en klar överrepresentation i förhållande till de resandes beräknade andel av befolkningen.

Inte minst skrämmande är att se hur utseendestereotypen om de resande tycks bli till en graverande omständighet i flera av de ansökningar som leder till sterilisering. Några exempel: Sjuttonårig flicka, 1942: »Mörk, typiskt tattarutseende. [...] Typiskt tattarpsyke: hal, lögnaktig, feg.« Akt från barnavårdsnämnden gällande en tjugooåttårig kvinna, 1945: »Blandtyp, svart, typisk tattarfysionomi. [...] Grund för sterilisering: omisskännliga tattardrag, psykopati, vagabonderande liv. Asocialt levnadssätt.«

Liknande ansökningar återfinns även långt efter andra världskrigets slut. I ett utlåtande från Medicinalstyrelsen 1958 rörande en tjugosjuårig kvinnas abortansökan vill

styrelsens expert ställa sterilisering som villkor för aborten. Anledningen är »ärftlig belastning«. Men i vad består då den ärftliga belastningen? Ja, visserligen, hävdar experten, är kvinnan född av »okända« föräldrar men fadern »uppges [...] ha varit av tatar- eller zigenarsläkt, vilket måhända bekräftas av hennes exotiska utseende«. Och som för att understryka resonemanget beskrivs kvinnan som mörk och fyllig med »sydländskt utseende och stora drömmande ögon« (Bosse Lindquist, *Förädlade svenskar*, 1991).

DEN SAMHÄLLSFARLIGA FRESTERSKAN

Maija Runcis studie *Steriliseringar i folkhemmet* (1998), visar tydligt på steriliseringspraktikens starkt sexistiska inslag. Det är ett faktum att nästan uteslutande kvinnor steriliserades, inte sällan med argument om en förment sexuell »lössläpphet«. Som vi sett av ovanstående exempel finns liknande inslag i de steriliseringsansökningar som gäller resandekvinnor.

Myten om den sexuellt utlevande och lockande, mörkhåriga, främmande kvinnan ingår för övrigt i detta synsätt. Ett tidigt exempel utgörs av Viktor Rydbergs tidigare nämnda *Singoalla*. I berättelsens centrum finns den medeltida ädlingen Erland och den främmande skönheten Singoalla. Deras första möte skildras så här:

[h]an såg kolsvarta lockar gjutna över blottade skuldror och över en mörk dräkt, sirad med mångfärgade band. Flickan doppade än den ena, än den andra nakna foten i bäcken.
[...] Tyst och undrande stod Erland på kullen, och han kände i sitt hjärta något hemligt, oförklarligt, hemskt och ändå lockande.

Och mötet med Singoalla visar sig förstås ödesdigert. Den kringvandrande grupp som Singoalla tillhör och som erbjuds gästfrihet av Erlands familj visar sig bestå av tjuvar

som skaffar sig fri lejd genom att kidnappa den förälskade ädlingen. Denne förbannar nu sin kärlek, kallar sin trolovade för »hedniska troll«, »den svartögda vampyren« eller »en bastard av djävul och häxa«. Frukten av deras hopplösa förbindelse blir ett barn, kallat »Sorgbarn«. Och berättelsen slutar olyckligt: Singoalla försvinner till okänd ort medan Erland blir eremit.

Viktor Rydbergs text skrivs i en tid då erotiska berättelser och konstverk med orientalistiska motiv slår igenom i Europa. Efter att turkarna besegrats av västmakterna uppstår en formlig vurm för turkisk kultur och exotik. I Sverige märks den till exempel vid Gustav III:s hov, där skådespel, möbler och textilier visar tydlig inspiration från den ottomanska/turkiska kulturen.

Ett framträdande inslag i denna vurm är användandet av det »orientaliska« som en fond för erotiska fantasier. Med den franske konstnären Ingres *La Grande Odalisque* från början av 1800-talet följer en uppsjö av uttryckligt erotiska konstverk ofta med anknytning till fantiserade haremsmiljöer. Scenerna utspelar sig i regel i ett kvinnligt bad eller harem där slöa, halv- eller helnakna, njutningslystna kvinnor bjuder ut sig inför betraktarens blick. I deras hållningar finns för övrigt symboliska likheter med de synsätt på Orienten som då präglar det (militärt) överlägsna Västerlandet: Orienten ses då som något passivt och orörligt och som till skillnad från det utvecklingsinriktade Västerlandet anses ha blicken riktad mot det förflutna. (Hans Öjmyr, *Drömmen om Orienten*, i *Främlingen. Dröm eller hot*, 1996).

Haremskaraktärerna är i regel rangordnade efter en slags estetisk/etnisk skala. I centrum avbildas ofta en kvinna med västerländska drag. Omkring henne finns sedan flera mindre vackra men nästan lika nakna »orientaliska« kvinnor och i skymundan ibland också någon mörkhyad tjänarinna. Fokuseringen på den västerländska kvinnan kan ha flera orsaker. Dels en praktisk: målningarna utförs i ateljéer i Paris eller Stockholm där modellerna inte är »orientaliska«.

En annan är möjligheten att anspela på då allmänt spridda berättelser om vit »slavhandel«, det vill säga om vackra vita kvinnor som sägs ha rövats bort av mörka, grymma muslimer för att tjänstgöra i deras harem. En myt som för övrigt träder fram just när bordellverksamheten blommar i de europeiska storstäderna.

I de illustrerade tidningar som läses runtom i Sverige under 1800-talet och under 1900-talets början är det påfallande hur många av de för den tiden mycket explicita erotiska motiven som föreställer mörka kvinnor. Det kan förstås ha att göra med att illustrationerna ofta utförts utomlands, men visar ändå på den plats som även i Sverige då ges åt den erotiskt lockande exotiska kvinnan.

Upppteckningar från sekelskiftet 1900 visar för övrigt att bilden inte bara odlas av etablerade konstnärer. Romantiken kring den zigeniska kvinnan ger till exempel upphov till visor eller amatördikter som dikten »Zigenarflickan från Uppland«:

Om ock hyn är något brun
hör man mig väl klaga!
Både ung och gammal vet
jag nog att behaga
Hvad de sedan än få se
bruna flickan minnas de

Och ibland kan den erotiska exotiska kvinnan förekomma i verkligheten. En man från Bankeryd i Småland berättar att man kan få se zigeniska kvinnor »intime, om man är listig att låta henne spå inne i tältet. Hon är bar och öppen, man ser de icke oävna bröstet, ja magen ända ner, men kjol-löparen stänger vidare utsikt ner i det fördolda, som nog är särdeles krulligt och naturligt tjusande.«

I vissa fall tycks dessa förhållningssätt ha lett till regelrätta övergrepp. I ett fall berättas till exempel om en berusad handlare som krävt att få ligga med en romsk kvinna för

att hon ska få handla hos honom, och i ett par andra fall berättas om svenska män som i fyllan försökt ta sig in till zigeniska kvinnor. Vid ett sådant tillfälle uppstår bråk, vilket slutar med att romernas tältläger rivs av angriparen och hans kamrater, och den zigeniska familjen tvingas fly från orten.

Precis som i *Singoalla* eller i Bizets opera *Carmen* betraktas dock en relation mellan en zigenerska och en bofast som en omöjlighet. När den väl uppstår beskrivs den av omgivningen som »opassande« eller »sorglig«. En lång blond flicka som upptäcks i ett romskt läger i Skurup i Skåne beskrivs som en »egendomlig syn«. Uppgiftslämnaren berättar att »man tyckte synd om den granna tösen och kunde inte förstå hennes tycke för den svarte zigenaren«.

En berättelse av en yngling från Finnmossen i Värmland – som anspelar på en vid början av 1900-talet spridd föreställning om de resandes »zigeniska« härstamning – tydliggör att vi befinner oss i en tid då rasblandningar anses som ett hot. Här talas om »svarthåriga och svartögda zigenarflickor som i övrigt voro utrustade med en slank och välformad kropp och välsvarvade ben. Vilka attribut har lett mången blåögad yngling i fördärvet, och produkten därav har blivit de riksbekanta tattarna.«

Strax efter utgivningen av *Tant Grön, Tant Brun och Tant Gredelin* etableras en ny och, ska det visa sig, mycket seglivad genre inom svensk spelfilm, en genre som kommer att hålla i sig ända fram till 1970-talet. Genren som blir väldigt populär omfattar ett tjugotal filmer som alla har de så kallade tattarna som centralt motiv. Och inom denna genre är den mörka, erotiskt lockande »tattarkvinnan« en återkommande figur. En av dem är Tattar-Emma från filmen *Flickorna i Småland* (1945). Emma bor med en grupp manliga »tattare« i en liten stuga i skogen. Hon är klädd i en djupt urringad, närmast genomskinlig blus, har klingande smycken och en förföriskt hes röst. Hennes starkt uttalade sexuella drift gör henne till en fara för de »normala« män

som hon frestar. Precis som i andra så kallade tattarfilmer så innebär det lyckliga slutet att den manliga huvudpersonen består provet och återvänder till den fina flickan från den egna gruppen som han egentligen alltid haft kär. Den främmande fresterskan försvinner eller dör, precis som i *Carmen*.

I många av dessa filmer tycks en av »resandekvinnans« viktiga funktioner närmast vara att betrakta som pornografisk. Men konflikten som illustreras i filmer som *Flickorna i Småland* har också en djupare samhällsrelaterad innebörd. Kampen för bevarandet av den nordiska rasen ses då som en nationell angelägenhet. I de svenska värnpliktshandböckerna beskrivs skyddet mot rasblandningar som en av den värnpliktiges viktigaste uppgifter, detta ända in på femtiotalet. Med det perspektivet kan man säga att den kvinnliga »tattaren« genom sin sexualitet hotar hela den samhällsordningen. Att motstå detta hot framstår därmed som en viktig medborgerlig uppgift. I så måtto är »tattarfilmen« en slags beredskapsfilm som vill få publiken att känna gemenskap gentemot den yttre fiende som de icke renrasiga utgör.

Under kvinnoemancipationens tid på 1920-talet dyker även exotiskt erotiska män upp i populärberättelserna. Ett välkänt exempel är den eldige arabiske älskaren och »djärve beduinen« som dyker upp på filmduken i Rudolph Valentinos gestalt i filmen *Sheikens son* (1926). I detta fall visar sig beduinen ha engelskt påbrå varför den till synes kittlande och för tiden provokativa relationen över rasgränserna kan göras mer acceptabel. Men i många berättelser med liknande motiv visar sig den mörkhåriga schejken gå i stort sett samma öde till mötes som »zigenar«-/»tattarkvinnan«. Han dumpas till slut av den västerländska huvudrollsinnehavaren som, i enlighet med dåtidens syn på relationer över rasgränserna, återgår till en av sina egna.

Det populära folklustspelet och filmen *Söderkåkar* (1932) bjuder på en liknande sensmoral. Här är det den medelålders mörkhåriga, kroknäste judiske direktören och »procentaren« Josephson som svassar kring en ung söt blond

flicka. Redan från början förstår publiken att den inbilske juden aldrig kommer ha en chans gentemot den unga kvinnans visserligen fattigare men till utseendet betydligt mer trevliga ljuse fästman.

EN SVENSKHETENS NORM VÄXER FRAM

Sommaren 1948 pågår i Jönköping formliga raskravaller. Ett antal män har bestämt sig för att sätta skräck i resandebefolkningen i stadens östra delar. Attackerna pågår i flera dagar under varma sommarkvällar och följs av tusentals nyfikna som ibland ansluter sig till den växande mobben. Hus sätts i brand och vandaliseras, familjer tvingas på flykt och flera resande misshandlas så allvarligt att de får vårdas på sjukhus. Angriparna är ofta beväpnade med preparerade vapen: järnrör lindade med isoleringsband, plastslangar fyllda med sten. Det som liknar en form av etnisk rensning, framställs i pressen närmast som en spännande boxningsmatch. Varje dag publiceras nya sensationalistiska dagsrapporter från upploppen. Och på ledarsidorna kan man mitt under värsta kravaller läsa att »Tattarna i Jönköping har alltid varit ett besvärligt problem. Av någon anledning har Jönköping blivit centrum för detta svartmuskiga blandfolk.« Kontentan är att de, som ledarskribenten i *Smålands Folkblad* uttrycker det, »har sig själva att skylla«.

Innan upploppen har man i lokalpressen skrivit flera artiklar om »tattarplågans kostnader«, detta trots att en utredning från 1944 visat att Jönköpings »tattare« i själva verket tagit emot betydligt mindre understöd än den övriga befolkningen. Anstiftarna till kravallerna säger sig motivera sina aktioner med att de vill få stopp på överfall som påstås ha begåtts av resande. Ledarna för »de Vita«, som de kallas i pressen, framträder öppet i tidningarna och berättar hur lite de oroar sig för eventuella rättsliga påföljder eftersom »större delen av stans invånare sympatiserar med oss, och de är så många, som erbjudit sig att betala böterna för oss,

så att den saken ordnar sig nog«. När lugnet återvänder till Jönköping kan man konstatera att sju personer anhållits: samtliga resande.

Det kan tyckas som om de föga uppmärksammade kravallerna i Jönköping kommer som en blixtnedslågning från klar himmel, men i själva verket visar oss ett halvt sekel av myndighetsuttalanden, politikerutspel, kriminaljournalistiska rubriker som »Korpsvart tattarens skönhet anhållen som misstänkt« och inte minst de många populärkulturella alstren att grunden för liknande konfrontationer redan varit lagd.

Kravallerna utgör i själva verket en kopia av flera av de »tattarfilmer« som produceras före och efter denna tid. I dessa filmer möter vi ljusa, svenska bönder som går samman mot hotfulla, mörkhåriga, asociala »tattarband« som slagit sig ned i deras närhet.

I sin studie av främlingar i svensk film visar Rochelle Wright hur dessa filmer bidrar till utmejslandet av ett svenskt normideal (*The visible wall: Jews and other ethnic outsiders in Swedish film*, 1998). Ovårdade, bullriga, kriminella, supande och knivbärande »tattargrupper« ställs mot blonda, skötsamma bönder. Rovgiriga kroknästa och opålitliga judar ställs mot hederliga svenska arbetare. Spänningen i filmerna – precis som i Elsa Beskows saga – bygger på hur den bofaste ska klara sig mot den icke bofaste, den arbetande mot den tärande (judiske) procentaren.

Kopplat till ett estetiskt ideal, blont mot mörkhårigt, enkelt mot smutsigt (»tattare«) alternativt pråligt (judar), ställs en moralisk norm vars främsta dygder består av arbetsamhet och ärlighet.

Ett av de mest tydliga exemplen på hur detta motsatspar kan drivas till sin spets utgör gratistidningen *Lyckoslantens* sedelärande radarpar, den söta, ljushåriga och präktiga »Spara« och den slösaktiga, köplystna och stripigt mörkhåriga »Slösa«. Paret som skapas på 1920-talet för att lära ungdomar sparsamhetens dygder når nya generationer svenska skolbarn ända in på 1990-talet.

Precis som i Elsa Beskows lantliga, nostalgiserande och småborgerliga värld ger berättelser som denna och de filmer som tidigare berörts uttryck för ett starkt gemenskaps- och homogenitetsideal. Idealet, med starka kopplingar till rasideologin, är i själva verket centralt för hela det moderna svenska nationsbygget – folkhemstanken. Under 1900-talet, då den moderna nationella identiteten växer fram, understryks detta om och om igen av svenska politiker, även i en tid då Sverige gått från att tillhöra de rasbiologiska spetsnationerna till att sträva mot en roll som internationellt världssamvete. Som exempel kan nämnas statsminister Tage Erlander som i riksdagen 1965, apropå raskravallernas USA, hävdar att »vi svenskar lever ju i en så oändligt lyckligare lottad situation. Vårt lands befolkning är homogen, inte bara i fråga om rasen utan också i många andra avseenden.« (Uttrycket låter som ett modernt eko av den socialdemokratiska ecklesiastikministern Arthur Engberg några decennier tidigare: »Vi hava ju lyckan att äga en ras, som ännu är ganska oförstörd, en ras som är bärare av mycket höga och goda egenskaper.«)

Den fransk-bulgariska psykoanalytikern Julia Kristeva beskriver i *Främlingar för oss själva* (1991) främlingshatet som ett slags självhat. Alla de onda, dåliga sidor som vi själva inte vill vara bärare av projiceras i stället på den Andre, Främlingen. Hon talar med Freud om kusligheten inom oss, en kuslighet som vi själva inte vill kännas vid.

Kanske är det just denna kuslighetskänsla man tycker sig känna igen i Petters och Lottas förstelnade kroppar, när de står öga mot öga med den främmande positivspelaren som ligger och sover under ett träd med en säck bredvid sig, varifrån den lille hunden Prick låter höra sina gnyenden.

Och kanske är det just denna kuslighet som på ett vidare, nationellt plan frammanas för att skapa sammanhållning kring vissa för samhället centrala värden.

BLONDINER

Det är ett optiskt faktum att mörkt hår mot ljus hy ger ett starkare intryck av behåring än samma mängd ljust hår mot en liknande typ av hy. Intressant i detta sammanhang är att titta på synen på de mörkhårigas motpol, de ljushåriga. I *Blondiner* (2005) återberättar Joanna Pitman den kvinnliga blondhetens historia. Hon börjar med skönhetsgudinnan Afrodite som i Homeros diktning karaktäriseras som »gyllene«. För skalden Sapfo som lät gjuta en Afrodite i guld var det gyllene håret som ju aldrig kunde rosta symbolen för Afrodites eviga liv. Den ljusa Afrodite, senare Venus i Rom, vördas och hyllas överallt och föräras troligen flest statyer och avbildningar av alla antikens gudar. Kulten av henne leder till en stor kosmetisk uppfinningsdom bland hennes beundrare. Kvinnor gnider in hela nävar med saffransblandad färg i hårbotten och målar sedan håret med puder, allt för att efterlikna skönhetsgudinnan. I Rom invaderas teatrar, bad, palats och fontäner av kultbilder på Venus, målad med blek hud och gyllenblont hår. Synen på den blonda hårfärgen är dock ambivalent. Ibland kopplas den samman med prostituerade som ofta tycks ha blekt sitt hår och under medeltiden blir blondheten den färg som förknippas med urmodern och fresterskan Eva.

Lustigt nog är det en svenska som kommer att bidra till en förändrad bild av den blonda kvinnan i den kristna världen, nämligen heliga Birgitta. I sina uppenbarelser beskriver hon sitt möte med Maria:

... såg jag en mycket fager havande jungfru, iklädd vit kappa och en tunn klänning, som tillät mig att klart skönja hennes jungfruliga kropp [...]. Med henne var en mycket hedervärd gammal man, och de hade både en ox och en åsna med sig. [...] Jungfrun tog skorna av sina fötter, tog av sig den vita mantel hon bar och drog slöjan av huvudet samt lade plaggen bredvid sig. Så hade hon blott klänningen på sig, och hennes underbara, guldglänsande hår var utbredd över skuldrorna.

Under medeltiden gör guldfärgen sitt intåg i det kyrkliga måleriet, en färg som närmast automatiskt används vid framställandet av Jungfru Marias och änglarnas hårfärg. Det bibliska språket som inpräntas i generationer kristna världen över är för övrigt starkt präglad av ett kontrastivt bildspråk där ljus förknippas med gudomlighet och sällhet och mörker med ondska och död. Renässansens förkärlek för det ljusa håret är välkänd, med Botticellis *Venus födelse* (cirka 1485) som ett av de mest kända verken, ett verk som sannolikt spelat en stor roll för vår egen tids skönhetsideal.

Men det blonda idealet är långt ifrån enbart ett kvinnoideal. Under renässansen ser vi oftare den västerländska kulturens centralgestalt, Jesus, porträtteras som ljushårig.

Den gyllene färgen har sedan länge vördats i flera kulturer kring Medelhavet. De tidiga indoeuropéerna förknippar guldet med dyrkan av solen och tillber en gul gryningsgudinna. För de handlande fenicierna och mykenarna är tillgångar i guld ett tecken på överlägsenhet. Perserna flätar in guldtrådar i skägget och assyrierna visar sin rikedom genom att pudra in håret med överdådiga moln av gulddamm. En av Bibelns stora hjältar, Kung David, beskrivs som ljushårig. Antikens hjältar och gudar har ofta gyllenfärgat hår. För kelterna är blondhet inte bara ett skönhetstecken, utan även ett kungligt tecken.

Om männen under historiens lopp inte i samma grad som kvinnorna tar till kosmetiska knep för att blondera håret, så får vi på 1600- och 1700-talen se de vitpudrade perukerna framträda som en självklar statussymbol bland män i de högre stånden. Vid denna tid kan man möta uttryck för liknande skönhetsideal i Sverige. Lappmarksprästen Nicolai Lundius, som själv har samiskt påbrå, jämför samerna från Luleå stift med dem från Umeå som han kallar för »ansenligare«. Skälet är att det bland »lapparna« från Umeå finns många med »gålt« (gult), »rödt hår, brunt hår«, medan bara »en bland hundra har gålt hår« i Luleå stift där samerna »se mycket faselige uth fram för Uhmå lappar« (Päivi

Hilli-Eklund, *Synen på samerna i 1600-talets Sverige: en studie av två Lapplandsskildringar*, 1995).

Vid denna tid växer en utseendestereotyp fram av samerna. Samerna beskrivs som små och mörkhåriga. Till denna stereotyp kopplas egenskaper som lathet (ett vanligt förekommande omdöme om nomadfolk och »naturfolk«) och bedräglighet. Under 1800-talet kommer den »avvikande« samiska kroppen att bli föremål för en regelrätt handel med det »abnorma«. Internationella expeditioner anförda av svenska vetenskapsmän beger sig till Lappland för att plundra samiska gravar och föra hem skallar och skelett för närmare studier av det säregna folket. Impressarier anordnar föreläsningsturnéer med »dvärgar«, »läppnegrer« och levande samer som ackompanjeras av renar och som väldiga människoskaror i Sverige och Europa får beskåda i zoologiska trädgårdar och på andra marknadsplatser.

Den framväxande rasvetenskapen i form av kranologin, läran om kranierna, beskriver samer och finnar som en primitiv urbefolkning i Europa. Kranologen Anders Retzius karaktäriserar urfinländarna som mörkhyade, mörkhåriga och mörkögda. Bland de rasegenskaper som listas finns: uthållighet, anspråkslöshet, tröghet, klumpighet, envishet och oborstade fasoner samt fallenhet för »afund och hämndgirighet«.

Karaktäristiken kommer i en tid då Finland frigjort sig från 700 års gemenskap med Sverige och utgör en autonom del av det ryska tsarväldet. Under denna tid är de ömsesidiga avståndstagandena legio.

Intressant är att se hur i stort sett samma karaktärsdrag som listats av svenskar, i Finland, till exempel hos Zacharias Topelius, framträder i en helt annan dager. Topelius skriver (1845): »Finnens själsanlag gå på djupet. Den lugna betraktande blicken öfver världen, den är hans. [...] I botten af den finska flegman ligga [...] jemte den beryktade envisheten, så mycken ärlighet, trohjerthet och seg kraft, att dessa egenskaper förvärfa Finnen allas aktning, som känna honom närmare.«

I Sverige bidrar dock den etablerade »rasvetenskapen« till att etablera bilden av finnen som kommande från en mer primitiv ras än den svenska/germanska. Det är vid denna tid som bilden av den vildsinte, knivbärande, häftige och supande finnen tycks få fäste hos den svenska allmänheten. Bilden kommer för övrigt att leva kvar långt in i vår tid, ungefär ända fram till dess att Nokias aktiekurser börjar rusa förbi svenska Ericssons.

ETT OSYNLIGGJORT ARV

Som Arne Ruth skriver i ett efterord till Esaias Baitels fotobok *Zonen* (1982), så var nazismen »en form som visserligen mynnade« i antisemitism, auktoritetstro och våldskult »men som också tillät en utlevelse av helt andra känslor: dyrkan av skönhet och mod, drömmar om förbrödring och gemenskap, längtan efter ordning och harmoni. Rasmyten var en estetisk utopi, en vision av skönheten som norm i livet.« I denna estetik stod blondheten i centrum, till exempel i Goebbels propagandakampanjer. Och SS-ledaren Himmler drar igång befolkningsprogram som syftar till att avla fram en hel nation med den blonde SS-mannen som modell. Genom sin politik tror sig Himmler kunna göra tyskarna till en renblodig blond nordisk ras inom loppet av 120 år. Ett medel för denna politik blir inrättandet av de så kallade Lebensbornhemmen i Tyskland och i olika ockuperade länder – i Norge inrättas nio sådana hem – där särskilt utvalda mödrar och fäder ska avla fram de renrasigaste av arier. Utrotningen av judar och romer och andra enligt nazisterna »undermåliga« folkslag utgör också en del av denna plan.

Trots att Sverige och svensk raspolitik hämtat sin näring i samma mylla som den nazistiska politiken sker inte den minsta självrannsakan på detta område från svensk sida. Den grovt antisemitiska och mycket populära svenska filmen *Pettersson & Bendel* (1933), där en mörk, ohederlig jude ställs mot en i grunden hederlig »äkta« svensk, tycks

till exempel inte behöva diskuteras som något problematiskt. Detta trots att filmen bidragit till antijudiska kravaller i Berlin och, som en av få utländska filmer, fått den officiella tyska hedersstämpeln »statspolitiskt nyttig«.

Dagens forskning visar att detta förhållningssätt i själva verket utgör en del av den officiella ideologin vid krigsslutet. En ideologi som går ut på att Sverige varit ett neutralt land utan koppling till skeendena på kontinenten och i grannländerna. Precis som oönskade varor kan smugglas in i ett land som saknar tullkontroller, kan nu ett högst problematiskt tankegods följa med in i den nya tiden. Våldet, hatet och föraktet i de tankar som ackompanjerat synen på ljus och mörkt hår, exempelvis under den tid då konstnären Carl Larsson – »den perfekta germanen«, som han kallas av vissa kritiker – producerar sina ljusa akvareller med den blonda idealfamiljen på Sundborn (1909), görs därmed osynligt. Och blondheten kan således oifrågasatt fortsätta att stå som norm för svenskhet och laddningarna kring hårfärgerna förbli vid vad de varit.

I 1950-talets Sverige lär oss uppslagsböckerna att begreppet »tattare«, särskilt i städerna, kommit att omfatta »alla asociala element av en viss svartmuskig, ostadig och våldsam typ«.

Fortfarande i dag har begreppet svartmuskig ofta, enligt *Svenska Akademiens ordbok*, en bibetydelse av »dolsk och opålitlig«. Det är för övrigt ett märkligt ord, vars härstamning är tämligen okänd. Ordet sägs ha ett svenskt, dialektalt ursprung och redan på 1600-talet kan man till exempel titta »under musk«, det vill säga lömskt, försåtligt.

I dag har vi passerat ett millennieskifte och frågan är vad det förflutna har att göra med vår egen tid. Mer än vad vi tror skulle jag vilja säga. Jag tänker bland annat på de senaste årens många rapporter om en omfattande strukturell diskriminering i det svenska samhället. Det har handlat om diskriminering inom snart sagt varje samhällsområde: arbetsmarknaden, bostadsmarknaden såväl som rättsväsendet. Inom det sistnämnda området har det kommit fram

skrämmande dokumentation om att brott begångna av personer med utländsk bakgrund bedöms hårdare och ger strängare straff än de inföddas brott.

En av fåtalet studier av diskrimineringens praktiker – det finns desto fler av dess effekter – en studie utförd vid Stockholms universitet, ger en möjlig förklaring till resultatet. Här visas hur etniska svenskar pekar ut mörkhåriga personer i samband med vittneskonfrontationer även i fall då gärningsmännen är ljusa.

Kontentan av de diskrimineringsstudier som lagts fram är att en tydlig gräns tycks gå mellan dem som befinner sig inne i respektive utanför samhällsgemenskapens värme, en gränsdragning som fått forskare att prata om det svenska samhället som rasialiserat, ett samhälle som gör skillnad på personer med »svenskt« utseende respektive »icke-svenskt« utseende. Attitydstudier ger stöd till dessa tolkningar. Ett exempel: När unga svenskar, femtio år efter nazismens fall, får frågan med vilka folkgruppers representanter de skulle kunna tänka sig att gifta sig eller skaffa barn upprepar de nästan till punkt och pricka den hierarkiska syn på olika folkgrupper som förekom under rasbiologins storhetsdagar (Anders Lange, *Ungdomen om invandringen*, 1993). Samma rangordningar förekommer för övrigt i tidskriften *Creols* enkät hos de svenska reklambyråerna när de får svara på hur de bedömer olika »etniska« modellers kommersiella gångbarhet (1996). Och som ett resultat av bibehållna skönhetsideal utför en ny generation svenskar med »icke-normativa« utseenden, dyra och ibland farliga plastikoperationer, allt för att anpassa sig till de värderingar som fortfarande tycks styra i svenskt vardags- och yrkesliv.

Frågan är förstas hur allt detta kunnat gå till.

Ett svar finns möjligen i Lena Olssons tidigare nämnda studie av svenska läromedel i ämnena geografi och historia. Här framgår hur hierarkitänkandet från rastiden faktiskt kommer att överleva andra världskriget. Rastabellerna försvinner visserligen i Sverige, men ersätts i stället av andra

tabeller, lika obevekliga och lättlärd i sin rangordnande enkelhet. Jag tänker på BNP-tabellerna som fortsätter att pränta in den vita världens överlägsenhet i nya generationer svenska elevers medvetande. Eleverna som återigen får lära sig att den nordiska människan, med sin myckenhet av telefoner och Volvobilar, befinner sig på toppen av den mänskliga utvecklingstrappan.

I denna välfärdens tid, som jag anspelade på i början av denna text, är dock tolerans och internationalism starka värden förknippade med modernitet och rationalitet. Intolerans och rasism ses däremot som irrationellt. Kanske är detta en förklaring till att diskriminering i det offentliga talet alltid pågår någon annanstans; i fjärran länder (Sydafrika), bland extrema grupper (nynazister), på små »representativa« orter (Sjöbo, Klippan) eller möjligtvis, för medelklassen som innehar tolkningsföreträde, inom LO-kollektivet.

Genom att envist peka på andra som bärare av negativa värden, kan därför överhetskänslorna fortsätta att odlas, nu i lätt maskerad form, genom en materiell välståndschauvinism. Samtidigt undgår man också den centrala frågan vad det innebär att man som befolkning, under mer än hundra år, blivit utnämnd och själv utnämnt sig till ett utvalt folk (se tidigare Erlander) bland annat på grund av sina fysiska anlag.

Jag började denna text med att berätta om det möjligheternas Välfärdssverige där det för en oinvigd var till synes omöjligt att läsa in de dolda, normativa budskap om främlingar som förts in i detta tidevarv, till exempel genom berättelser som Elsa Beskows. I dag borde det rimligen vara hög tid att bli medvetna om dessa ouppmärksammade koder. Det känns skrämmande att uppdelningen mellan ett vi (ljusa) och ett dom (mörka) fortfarande tycks gångbar, och därmed, att en outtalad fysisk norm om svenskhet envist tycks hänga sig kvar.

Det är dags att sluta låta andra i den västerländska kulturkrets vi ingår i, få bära bördan av vår nedärvda fördomsfullhet.